

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-31

В. І. КАФАРСЬКИЙ

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ОБОВ'ЯЗОК ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ МИРУ І ВІЙНИ

Доведено, що державний правовий порядок, особливо в умовах війни, достосовує не тільки поведінку людей, а й їхні обов'язки перед народом і державою. Показано, що конституційні норми по-різному регулюють напрями поведінки людини і громадянина як у повсякденному житті, так і в надзвичайних ситуаціях. Однак речова сфера чинності загального правопорядку є необмеженою лише до тієї міри, до якої такий правопорядок згідно зі своїм призначенням може регулювати поведінку людей, що перебувають у сфері її дії. Далі вступає в дію обов'язок, який опосередкований не тільки нормами законів, а й світоглядом, совістю і цінностями, які кожна людина закладає в основу своєї життєдіяльності. Ключові слова: державний правопорядок, конституційні обов'язки, правова культура, загальнолюдські цінності, нігілізм, моральні чесноти.

Kafarskyi Volodymyr. Constitutional duty of a man and a citizen in conditions of peace and war

The article discusses the fact that the state legal order, especially in war times, regulates not only the people behavior, but also their duties to the people and the state; that constitutional norms regulate the directions of behavior of a man and a citizen in different ways, both in everyday life and in emergency situations. However, the material scope of validity of the general legal order is unlimited only to the extent to which such legal order, in accordance with its purpose, can regulate the behavior of people within its scope of action. Next, duty comes into play, which is mediated not only by the norms of laws, but also

© КАФАРСЬКИЙ Володимир Іванович – доктор юридичних наук, професор Навчально-наукового інституту Національного університету водно-го господарства (м. Рівне); ORCID: 0000-0001-5282-6013

by the worldview, conscience, and values that each person lays down as the basis of their life.

Key words: *state law and order, constitutional duties, legal culture, universal human values, nihilism, moral virtues.*

Закріплені в Конституції України обов'язки людини і громадянина являють собою суму визнаних нацією і міжнародним співтовариством моральних норм і прав людини, які опосередковують її поведінку в повсякденному житті та в час надзвичайно складних викликів історії для власного народу і держави. Існують обов'язки, які стосуються кожного (ч. 1 ст. 65 КУ), і обов'язки, які конституція відносить лише до певного кола осіб (ч. 2 ст. 51 КУ), тобто до діяльності і поведінки людей за певних обставин [1]. Усі вони опосередковані не тільки конституційними нормами, а й звичаями та етнонаціональними цінностями.

Ще Арістотель був переконаний, що моральна гідність людини найбільш повно заявляє про себе у соціальному середовищі. Для нього не існувало досконалої моралі поза суспільством і державою. Сутнісним завданням держави Арістотель вважав освіту громадян, зміст якої залежав від історичних умов та форми правління. Незважаючи на це, він приєднується до вимоги Платона забрати виховання дітей від батьків і передати державі, яка за допомогою шляхетних мистецтв мала вивести людину з «первісного стану грубості» та дати їй моральну та інтелектуальну освіту.

У «Політиці» Арістотель причисляє до громадської діяльності й творчу працю людини у сфері поетичної філософії, про яку він пише, коли розглядає теорію поезії. Вищого рівня розвитку, зауважує він, людина досягає в пізнанні «діоністичної доброчесності», яка допомагає людині відчувати повноту щастя у тому середовищі, в якому вона живе.

Під впливом таких ідей наступні покоління світських і релігійних мислителів дійшли висновку: в основу світогляду людини має бути закладене розуміння добра і зла як в особистому світосприйнятті, так і в загальнонародному і цивілізаційному вимірі. Саме на цих засадах нині вибудовується поняття «політична культура», до якої правознавці додали право та справедливість і, сформульовані ще Д. Ульпіаном, такі моральні цінності, як чесність, повага до інших і володіння тим, що людина здобула своєю працею.

Яким би далеким від нас не був світ Арістотеля і Платона, але варварство не перестало існувати. Це ми бачимо в Україні, де російські окупаційні війська не тільки вбивають, гвалтують і грабують, а й викрадають дітей та передають їх до іноетнічних сімей. Як на це мають реагувати матері, в яких силоміць забрали дітей і вивезли на чужину?

Важливими соціальними, юридичними і моральними категоріями, що теж визначають життєві смисли, є совість, ставлення до закону, прав і свобод кожної людини. Це дає розуміння того, що на правову культуру впливають умови життя, традиції і звичаї, цінності та моральні чесноти соціуму, навчання, особиста праця і, що не менш важливо, здатність досягнути не тільки зовнішній, а й внутрішній світ, свої здобутки і втрати у процесі самовдосконалення та виконання своїх обов'язків. Відтак у процесі самоаналізу важливу роль відіграють соціальні чинники, зокрема особисте ставлення до тих, хто збагатився за рахунок праці попередніх поколінь, і до маргіналів, які думають лише про себе та відсторонюються від громадського життя, зрештою і до всіх прибічників легкої наживи.

Варто замислитися і над таким соціальним явищем, як нігілізм, про що так багато писали у XIX ст. Дивує, що сьогодні про нігілізм не згадують навіть у вищій школі. Мабуть, річ у тому, що протягом останніх десятиліть нігілізм уже не сприймають як спосіб мислення, що постає зі злості, ненависті, відчаю, розчарування, покори, байдужості та нудьги. «Це, – пише В. Краус, – позиція того, хто відкидає все суще, хоча водночас не спроможен бодай припустити, ніби щось може змінитися на краще, а тому неминуче приходиться до знищення або самознищення» [2, с. 9]. Про яке ставлення до суспільного обов'язку можна говорити, коли у молодій людині нуртують саме такі почуття? Якщо для молоді такі явища поки що не зрозумілі, то зрілі люди сприймають їх як зловісну увертюру до того, що вони зараз переживають в Україні, євреї – у війні з палестинцями (з хамасом), французи – у протидії «жовтим жилетам», а американці – в політичних протистояннях між республіканцями та демократами.

Чи зможе демократичний світ зупинити такі тенденції? Не менш важливо й те, як вони позначаються на світогляді тих, хто лише готується до самостійного життя?

Зауважимо, що нині діалектика світоглядних крайнощів охоплює не тільки політику, а й цивілізаційні цінності та зміст життя як у широкому, так і у вузькому сенсі. Зрозуміло, що викликаний війною соціально-політичний та моральний шок, якщо його причини вчасно розпізнати і правильно оцінити, можна зупинити. Для цього в масштабах суспільства потрібна маса чесних і відданих своєму народу людей, чого не скажеш про нашу країну, особливо про чиновників, що зловживають владою заради особистих інтересів. Це теж один із проявів нігілізму. Тому все, що нині руйнує свідомість людини і громадянина, має бути під контролем громадянського суспільства, яке, що б не говорили, володіє глибокими, всебічними знаннями та наділене необхідними для такого контролю моральними чеснотами. Коли ми говоримо про вчителів і викладачів, то розуміємо, що вони теж мали б увібрати в себе необхідну систему змістів, завдань і цінностей, особливо тих, що будуть домінувати у найближчі десятиліття. Це потребує адекватних уявлень про владу, суспільство та відповідних нашому часу способів і моделей мислення. Якщо говорити про нігілізм, то варто звернути увагу на такі аспекти.

1. Нігілізм батьків, який виникає в умовах соціальної і внутрішньої психологічної кризи, коли суттєво втрачається зміст таких понять, як свобода, рівність, братерство, гуманізм, лібералізм, порядок, а натомість з'являється відверта гонитва за грошима, речами, особистою владою, панівною стає лицемірна мораль, яка служить ширмою для фактичної аморальності. Внаслідок таких вад посилюється закостеніння усіх форм взаємин, душевна холодність, корисливість, байдужість, нудьга, які безперешкодно проникають у свідомість молоді.

2. Нігілізм дітей, який формується як відповідь на непідтверджені дійсністю життєві уявлення батьків. Такі уявлення нічого не варті в очах їхніх нащадків. Вони відкидають їх як декорацію, за якою ховається брак справжніх цінностей.

3. Академічний нігілізм – мислення, яке застигає у заздалегідь визначених схемах, а сприйняття реального життя обтяжене минулим досвідом та пластами неосмислених наукових фактів. На перешкоді творчому пошуку стає примусовий гніт старих наративів, які інколи зблискують якимись віртуозними здобутками, однак за їх фасадом криється порожнеча і байдуже ставлення до викликів часу.

4. Нігілізм чиновництва набирає сили, коли в системі поглядів процвітає кар'єризм, егоцентричні прагнення, жадоба особистої влади, що, в свою чергу, породжує зневагу до ідеалів суспільної корисності, людяності та співчуття співвітчизникам.

У навчальних закладах такі соціальні вади часто доповнюються пошуком дрібної наживи, плагіатом, привласненням чужих наукових досягнень. Доходить до абсурду – студенти пишуть наукові статті, а викладачі приписують собі авторство. Особливу групу працівників навчальних закладів становлять керівники, які звикли вирішувати питання авторитарними методами управління, що є неприпустимим в університетському середовищі. Серед них є й такі, які зверхньо, а то й зневажливо ставляться до викладачів та не зважають на те, що саме вони є основою навчального процесу. Ще одним негативом, який виникає внаслідок нав'язливого бажання домінувати, є втрата рівних відносин зі студентами та викладачами. У підсумку все, що виходить за межі впливу, сприймається такими керівниками як вороже ставлення до себе. У деяких людей, – зауважує К. Хорні, – прагнення до престижу знаходиться на першому місці, а породжена цим прагненням ворожість зазвичай приймає форму бажання знищити других. Це бажання виходить на перший план особливо у тих людей, почуттям власної гідності яких був нанесений принизливий удар [3].

Усе це непомітно накладається на світосприйняття студентської молоді, в якій, як і в підлітків, вкрай загострене почуття справедливості [4, с. 173-199]. Якщо до цього додати проблеми, які не оминають більшість сімей (низькі зарплати, одяг зі «секонд хенду» чи з Китаю, що видається за світові бренди, брак коштів на навчання тощо), то одержимо значну кількість молодих людей, які знаходяться у досить крихкому соціально-психологічному стані й такому ж крихкому соціальному середовищі.

Неоднозначний вплив на студентів має якісний склад вступників. Щоб набрати запрограмовану кількість абітурієнтів, доводиться зараховувати на навчання й тих, хто не має відповідної бази знань або йде вчитися лише тому, що так хочуть їхні батьки. Серед них є й такі, для яких не важливо, де проводити час, можна посидіти і на парах. Немає потреби доводити, що такі вкраплення у студентське середовище гальмують навчальний процес, знижують

якість знань, а тим більше готовність до самостійної роботи, яка є основою підготовки майбутніх спеціалістів.

Відтак кожна професія ставить перед викладачем і студентом свої вимоги та потребує відповідної системи моральної підготовки. Якщо говорити про майбутніх юристів, то їм за час навчання необхідно поглибити загальну культуру, розвинути відповідні моральні чесноти, відкрити себе служінню людям по правді й справедливості. Студентам потрібно допомогти об'єктивно оцінити себе, виробити систему соціальних і духовних цінностей, сформувати основи аналізу навколишньої дійсності і в такий спосіб допомогти позбутися поверхового мислення, легковажного ставлення до того, що читати, за чим слідкувати в інформаційних мережах і що відбирати для себе. Це досить складно і водночас дуже просто, адже ще Соломон писав, що «можна узнати навіть отрока за заняттями його, чи чистою і правильною буде поведінка його» (Пр. 20:11).

Виникає питання: яким має бути раціонально обґрунтований рівень розвитку особистості та її моралі? Відповідаючи на нього, варто взяти до уваги зміст і форми моральних схем, які за останні тридцять років конкурували в Україні. Засадничою була моральна система, яку Арістотель запропонував у «Нікомаховій етиці» [5]. Своє слово сказав і Цицерон в трактаті «Про обов'язки», вони, на його переконання, «мають спільне зобов'язання, яке може бути виправдане переконливою причиною» [6, с. 194].

Нагадаємо, що навіть раннє християнство використало вчення стоїків, а потім Платона і Арістотеля для пояснення універсального смислу Нового Завіту [7]. Фома Аквінський приєднав учення Арістотеля до «християнської філософії». Потім до аналізу запропонованої ними моральної схеми долучилися Д. Дідро, Д. Г'юм, І. Кант, Ф. Ніцше, С. К'єркегор і А. Сміт. У кожного з них були свої приписи, але усі несли в собі телеологічну схему Арістотеля, яка давала розуміння «людини, якою вона є», і «людини, якою вона могла б бути» за умови, що вона усвідомить свою сутнісну природу. Тому Е. Макінтайр і ноголошує на тому, що «заповіді... навчають нас, як рухатись від можливості до дії, як розуміти нашу справжню природу і досягти нашої справжньої кінцевої мети» [8, с. 81]. Для цього поряд з іншими способами впливу необхідно відштовхуватися від життєвих проблем, а не від власної думки, яка часто грішить особистими почуттями та емоціями. Відтак мислен-

ня має бути позитивним, критика – доброзичливою, поради – без тіні зверхності, що, без сумніву, допоможе гідному розвитку молоді людини.

Щодо студентів, то це зобов'язує звернути увагу на ще одне правило: мислити продуктивно не тільки під час занять, а й у повсякденному спілкуванні з ними. Наставники, які б проблеми їх не турбували, мають бути доброзичливими, інше – це злочин проти майбутнього. Такий підхід до взаємовідносин та вирішення життєвих проблем варто виробляти і в учнів, а тим більше у старшокласників та випускників вищих закладів освіти. Важливо розвинути у них здатність до об'єктивного мислення в умовах гібридної інформаційної війни (Австралія заборонила використання соцмереж дітьми до 16 років). При цьому не повчати, не займатися моралізаторством, а спільними зусиллями шукати правду життя. Нехтування цими та іншими перевіреними практикою правилами людських відносин веде до фрустрації, недосконалості та невдач у досягненні поставленої мети. Ключовими засобами політико-правової і моральної освіти мають стати «історичне тло», пам'ять народу, яка створила його таким, яким він є: з успадкованими від попередніх поколінь чеснотами і непохитним розумінням того, що людина без честі – ніщо.

Більшість вчителів, викладачів і науковців чесно працюють і виконують свій обов'язок перед народом. Викликає захоплення і навіть здивування те, що вони, одержуючи невеликі, за сучасними мірками, зарплати (вчитель – до 10 тис. грн, професор – 16-20 тис. грн, а дільничний інспектор – до 30 тис. грн, судді – від 80 тис. грн), оплачують видання своїх наукових праць, перераховують, хоча й незначні, але особисто зароблені кошти на дрони, прилади нічного бачення та іншу військову амуніцію. На Покрову їх вітає вище військове командування Збройних Сил України. Це має зрозумілі кожному підстави, адже ті, що навчають, своїм навчанням змінюють світ.

Війна в Україні – це трагедія, але й вона підвищує рівень колективної свідомості, вчить співчувати, думати про ближніх, замислюватися над долею людства.

Українці починають розуміти, що потрібно змінити все, що прогнило в їхньому домі. За таке розуміння теж доводиться платити велику ціну. Тому багата за змістом, силою духу і моральними цін-

ностями освіта, а тим більше самоосвіта, допоможе в майбутньому уникнути втрат, яких ми зазнаємо кожний день війни, корупції і злочинства.

Війни закінчуються. Все інше потрібно подолати і в суспільстві, і в самому собі. Відтак на порядку денному знову з'являється питання, пов'язані з нормами конституції. Так, норми Конституції України вимагають від людини і громадянина виконання тих мінімальних вимог, які властиві, як зазначено в Загальній декларації прав людини 1948 р., «всім членам людської сім'ї», і є основою свободи, справедливості й загального миру в усьому світі. Згідно зі ст. 29 Декларації, кожна людина має обов'язок перед суспільством, в якому можливий її вільний і повний розвиток [9].

Знову на порядок денний виходять освіта, професійні знання, культура і духовний світ кожної людини і громадянина. Інакше суспільство і держава не зможуть подолати кризи суспільного обов'язку, яка охопила увесь цивілізований світ.

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>. 2. Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії / пер. з нім. М. Павлюка. Київ: Основи, 1994. 124 с. 3. Хорні К. Невротична особистість нашого часу. Самоаналіз / пер. з англ. 480 с. N.Y.: W.W. Norton & Co, 1937. Термінологічна правка В. Данченко. Київ: PSYLIB, 2006. URL: <https://psylib.org.ua/books/hornk02>. 4. Блага О., Осадча Н. Духовний вимір самотності: в історіософії, соціології і педагогіці: монографія / за ред. В. І. Кафарського. Рівне: Петраш К. Т., 2019. 319 с. 5. Арістотель. Нікомахова етика. Київ, 2002. 480 с. 6. Ціцерон Марк Тулій. Тускуланські бесіди. Про обов'язки / пер. з лат. В. Литвинов. Львів: Априорі, 2021. 440 с. 7. Paul Tillich. Systematic Theology V. 1 The University of Chicago Press, Chicago-Illinois. URL: <https://dokumen.pub/systematic-theology-v-1>. 8. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. 436 с. 9. Загальна декларація прав людини. України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> s... 2. Kraus V. Nihilizm sohodni, abo Terpliachist svitovoi istorii / per. z nim. M. Pavliuka [Nihilism Today, or the Patience of World History]. Kyiv, Osnovy, 1994. 124 s. 3. Khorni K. Nevrotychna osobystist nashoho chasu. Samoanaliz / per. z anhl. 480 s. N.Y.: W.W. Norton & Co, 1937. Terminolohichna pravka V. Danchenko. [The Neurotic Personality of Our Time; Self-Analysis]. Kyiv: KnPSYLIB, 2006. URL: <https://psylib.org.ua/books/hornk02>. 4. Blaha O., Osadcha N. Dukhovnyi vymir samotnosti: v istoriosofii, sotsiolohii i pedahohitsi: monohrafiia

/ za red. V. I. Kafars'koho. Rivne: Petrash K. T., 2019. 319 c. **5.** Aristotel. Nikomakhova etyka [Nicomachean Ethics]. Kyiv, 2002. 480 s. **6.** Tsitseron Mark Tului. Tuskulanski besidy. Pro obov'iazky / per. z lat. V. Lytvynov. Lviv: Apriori, 2021. 440 c. **7.** Paul Tillich. Systematic Theology V. 1 The University of Chicago Press, Chicago-Illinois. URL: <https://dokumen.pub> syste... **8.** Makintair E. Pislia chesnoty: Doslidzhennia z teorii morali / per. z anhl. [After Virtue: Studies in Moral Theory]. Kyiv: Dukh i litera, 2002. 436 c. **9.** Zahalna deklaratsiia prav liudyny. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

Kafarskyi Volodymyr. Constitutional duty of a man and a citizen in conditions of peace and war

The article discusses the fact that the state legal order, especially in war times, regulates not only the people behavior, but also their duties to the people and the state; that constitutional norms regulate the directions of behavior of a man and a citizen in different ways, both in everyday life and in emergency situations. However, the material scope of validity of the general legal order is unlimited only to the extent to which such legal order, in accordance with its purpose, can regulate the behavior of people within its scope of action. Next, duty comes into play, which is mediated not only by the norms of laws, but also by the worldview, conscience, and values that each person lays down as the basis of their life. It is they who direct the sense of duty to actions that we call selflessness and heroism. Higher education has a significant influence on the formation of these values. Therefore, this study, which is based on an objective critical synthesis of constitutional laws and the realities of our social life, is aimed at the problems associated with this process, in particular, at the dialectically acceptable development of the legal culture of future specialists, including a sense of duty.

Key words: state law and order, constitutional duties, legal culture, universal human values, nihilism, moral virtues.